

Yahudi Din Dersi ve Yahudi Öğrencilerin Dinlerarası Eğitim Hakkındaki Görüşleri*

CHRISTINE MÜLLER

Tercüme: HALİSE KADER ZENGİN**

ARŞ. GÖR. DR., ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

kzengin@divinity.ankara.edu.tr

GİRİŞ-KONUNUN ÖNEMİ VE GÜNCELİK

Almanya'daki Yahudi Cemaati değişim halindeki bir cemaattir. Doğu blokundaki politik değişim sebebiyle Almanya, eski Sovyetler Birliğinden gelen Yahudilere daimi oturma hakkı vermektedir. 1991 ile 2001 yılları arasında toplumun yaş seviyesini sürekli gençleştiren yaklaşık 135.000 Yahudi Almanya'ya göç etmiştir. 1990 yılına kadar Almanya'da insanların yedide biri 20 yaşın altında iken, 1999 da bu oran beşte bir oldu.¹ Gençleşme sebebiyle din eğitime olan ihtiyaç artmaktadır. Fakat bu ihtiyaç henüz yeterince karşılanamamaktadır.

* Christine Müller, "Jüdischer Religionsunterricht und Perspektiven jüdischer Schülerinnen und Schüler zu interreligiösem Lernen," Wolfram Weiße (ed.), *Dialogischer Religionsunterricht in Hamburg*, (Münster: Waxmann Yayınevi, 2008) içinde, ss.111-116.

** Dinlerarası din dersinin, mezhep merkezli bir din dersinin alternatifi olup olamayacağı Din Eğitimi Bilimi'nde tartışılan bir konudur. Dinlerarası din dersinin iyi değerlendirilebilmesi ve geliştirilebilmesi mevcut uygulamaların incelenmesiyle mümkün olabilecektir. Tercümesi yapılan makale, bu türdeki bir dersin Hamburg'taki uygulamasını analiz etmesi bakımından önemlidir. Çeviri yapılırken metnin içindeki dipnotlar, derginin formatına uygun olması açısından metnin altına alınmıştır. (çev. notu)

¹ R. Heuberger, "Jüdische Jugend in Deutschland. Zwischen Isolation und Integration," Otto R. Romberg (ed), *Juden in Deutschland nach 1945. Bürger oder, "Mit"-Bürger?*, (Frankfurt am Main: Tribüne, 2000) içinde, s.200.

Şimdiye kadar Almanya’da Yahudi din dersi öğretmenliği için devletçe onaylanan sadece bir tek eğitim kurumu bulunmaktadır. Heidelberg Yahudi Araştırmaları Yüksek Okulu 2001/2002 kış sömestrinden beri Yahudi din eğitimi ve öğretimine yönelik eğitim sunmaktadır. 2006 yılından itibaren ilk erkek mezunu stajerliğe başlamıştır.

Bu yüksek öğretim alanının kurulması “Tarihi Bir Dönüm”dür:² Savaş sonrasında beri ilk kez devlet sınavını geçmiş Yahudi din dersi öğretmenleri devlet hizmetine alınabilmektedir. Böylece dersin kalitesi garanti altına alınmıştır ve Hıristiyan öğretmenlerle benzer hukuki eşitliğe ulaşılmıştır. Buna rağmen uygulamada sıkça okullardaki Yahudi sayısının azlığı sebebiyle Yahudi din dersi konulamamaktadır.

Bu makalenin birinci bölümünde Yahudi öğrencilerine sunulan imkânlar hakkında genel bir bakış açısı sunulacaktır. İkinci kısmında ise din dersinin - mezhep merkezli mi yoksa dinlerarası mı olacağı – geliştirilmesi için görüşler ortaya koymak üzere çalışma konusunda, Hamburg’taki dinlerarası din dersine katılan veya daha önce katılmış olan Yahudi gençlerinin tecrübeleri anlatılacaktır.

YAHUDİ ÖĞRENCİLER İÇİN DİN DERSİ

Esasen devlet okullarındaki Yahudi Din Dersi veya onun yerine cemaatte verilen Yahudi din dersi, Yahudi İlkokullarında ve Berlin Yahudi Lisesi’nde ilave olarak verilen din dersi ile Hamburg’taki “Herkes için Din Dersi” arasında ayırım yapılmak zorundadır.³

Devlet Okullarında ve Cemaatte Yahudi Din Dersi

Bazı eyaletler Yahudi Din Dersi’ni devlet okullarında vermeye başlamışlardır (Mesela Kuzey Ren Westfalya). Hâlihazırda federal düzeyde geçerli bir düzenleme yoktur, 16 eyaletten her biri bu konuda kendisi karar vermektedir. Bazı eyaletler Yahudi din dersini lise bitirme sınavları için sınav alanı olarak tanımaktadır.⁴ Bu ders genellikle bir şehirdeki (Mesela

² D. Krochmalnik, “Zeit ist’s ... Jüdische Religionspädagogik heute”, *Mussaf. Magazin der Hochschule für Jüdische Studien*, 1 (2005), s.7.

³ Brandenburg modeli, Hayatı Şekillendirme - Etik - Din Kültürü Dersi, tam olarak din dersi olmadığından burada göz önünde bulundurulmamıştır.

⁴ M. Szentei-Heise, “Jüdische Gemeindearbeit in der Bundesrepublik. Das Beispiel Duesseldorf,” Uri Kaufmann (ed.), *Jüdisches Leben heute in Deutschland*, (Bonn: Inter Nationes, 1993) içinde, s.58.

Münih ve Hamburg) ilgilenen herkes için cemaate ait mekânlarda merkezi olarak verilmektedir.

Yahudi İlkokullarında Din Dersi

Yahudi ilkokulları Münih'te (1967'den beri), Frankfurt am Main'da (1966'dan beri), Hamburg'ta (2002 ve 2005 yılları arasında, 2007 yılından beri), Berlin (1986'dan beri), Köln (2002'den beri) ve Düsseldorf'ta (1993'ten beri) vardır.* Bu okullar devlet tarafından tanınmıştır ve giderlerinin % 90'ı devlet tarafından karşılanmaktadır. Bütün okullara aynı zamanda Yahudi olmayan öğrenciler de kabul edildiğinden, dinlerarası ilişkiler ve öğrenme süreçleri için potansiyel bir mekândır. Okullarda İbranice, Yahudi Dini ve Kitabı Mukaddese Giriş dersleri verilmektedir, dinî konular diğer branşların içine yerleştirilmektedir. Okullar Yahudi bayram-ve tatil takvimine uymaktadır.⁵

Berlin Yahudi Lisesi'nde (JOS) Din Dersi

Almanya Yahudi Cemaati hâlihazırda sayısal olarak hızla büyümesine rağmen 2006 yılına kadar Berlin'deki Yahudi Lisesi federal cumhuriyetteki ileri düzeyde tek Yahudi okuluydu.⁶ Lisenin eğitim takvimi Yahudi tatil takvimine uyumludur ve Kutsal Kitap, Din, Yahudi Felsefesi ve İbranice dersleri okul programına yerleştirilmiştir. Yahudi din dersine katılım Yahudi öğrencilere ve Yahudi olmayan öğrencilere zorunludur.* Yedinci ve onuncu sınıflar arasındaki öğrenciler haftada iki saat Kutsal Kitap ve bir saat Din Dersi'ni almak zorundadır. Onuncu sınıfta ise öğrenciler Yahudi Felsefesine

* Benzeri şekilde İslam için de okullar bulunmaktadır: Berlin'de 1989 yılından itibaren İslam İlkokulu eğitim vermektedir. Münih'te Alman-İslam Okulu'nun bir süre eğitimde bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca 2008 yılında Bonn'da kurulan Kral Fahd Akademisi de Suudi Arabistan tarafından finanse edilmekte ve 1-12. sınıflara yönelik eğitim gerçekleştirmektedir. (çev. notu)

⁵ Breidenbach, 1999. Okulların öğretim programları için: Köln: www.sggk.de; Düsseldorf: www.jgd.de; Münih: www.ikg-muenchen.de; Frankfurt am Main: www.lichtigfeld-schule.de; Hamburg: www.jghh.org; Berlin: www.jg-berlin.de; www.Josberlin.de [En son ulaşılan tarih 24.04.2008].

⁶ Frankfurt'taki cemaat, lisenin orta kısmını içeren (Mittelstufengymnasium) bir okul kurma çabasıdır. Krş: <http://www.lichtigfeld-schule.de>. Münih'teki cemaat şu sıralar Yahudi lisesine hazırlık oluşturma çabasıdır. Krş: [ikg-muenchen.de](http://www.ikg-muenchen.de) [En son ulaşılan tarih: 24.04.2008].

* Aynı şekilde Katolik ve Protestan okullarında okuyan Müslüman öğrenciler de onların din dersine katılmak durumundadır. (çev. notu)

Giriş'i okurlar ve Yahudi ibadetlerini öğrenme fırsatı bulurlar.⁷ On birinci sınıftan itibaren gençler Yahudi dini ile ilgili farklı dersler arasından seçim yapabilmektedir.

Hamburg'ta "Herkes İçin Din Dersi"

Son yıllarda mesela Almanya, Güney Afrika ve Büyük Britanya örneğinde olduğu gibi farklı ülkelerde okullara yönelik, birlikte dinlerarası yapılandırılmış din eğitimi için anlayışlar geliştirilmiştir.⁸ Hamburg'ta Luteryan Kilisesi tarafından yürütülen ve sorumluluğunda olan diyalogsal yapılandırılmış "Herkes İçin Din Dersi" okutulmaktadır. Bu derse kural olarak dinî, kültürel veya dünyevî aidiyetlerinden bağımsız olarak bütün çocuk ve gençler katılmaktadır.

Hamburg'ta günümüzde devlet okullarında hiçbir mezhep merkezli din dersi verilmemektedir.

Roma-Katolik kilisesinin kendi okulları bulunmaktadır ve bu sebeple kilise devlet okullarında şimdiye kadar hiç mezhep merkezli din dersi vermemiştir- ancak bu konuda geleceğe yönelik planlar yapmaktadır.

Hamburg'taki dinlerarası din dersi anlayışı, empirik, teorik ve sistematik olarak zaten araştırılmıştır.⁹

Yahudi çocuk ve gençlerinin bu dersteği tecrübeleri şimdiye kadar araştırılmamıştır, bu nedenle aşağıda bu tecrübeler araştırmanın merkezini oluşturmaktadır.¹⁰

Yahudi Öğrencilerin Görüşleri

Doktora çalışmam çerçevesinde 13-19 yaşları arasındaki dokuz Yahudi genci ile Yahudi dini dersiyile ilişkileri konusunda yarı yapılandırılmış mülakat yaptım.¹¹ Mülakata katılanların hepsi Hamburg'taki Dinlerarası Din

⁷ A. Ehrlich, "Bibel/Religion/Philosophie", Jüdische Oberschule zu Berlin (Hg), Festschrift, *10 Jahre Jüdische Oberschule. 225 Jahre Jüdische Schule in Berlin*, (Berlin: Selbstverlag 2003) içinde, s.80.

⁸ R. Jackson, *Rethinking religious education and plurality. Issues in diversity and pedagogy*, (London: Routledge Falmer, 2004).

⁹ Krş: W. Weiße (ed.), *Vom Monolog zum Dialog. Ansätze einer dialogischen Religionspädagogik*, (Münster u.a.: Waxmann, 1999) örneğinde.

¹⁰ Mezhep merkezli din dersine katılan Yahudi gençlerin görüşlerinin analizi için bkz: Müller, (2005), ss.239-251.

¹¹ Bu araştırma, ifade ettiklerimin yanında Almanya'daki çeşitli Yahudi cemaatlerine mensup kişilerle tek kişilik mülakat yoluyla on iki uzman görüşmesi yapmak suretiyle ve de Berlin'deki JOS'da nicel ve nitel durum analiziyle yaptığım empirik incelemenin bir kısmıdır.

Dersi'ne devam ediyorlardı veya bir zaman etmişlerdi. Onların bu dersle ilgili, katıldıkları zamanki düşüncelerini ve tecrübelerini bir sonraki başlıkta ele alacağım.

Öncelikle gençlerin gözünde bir dinlerarası din dersi lehine olan hususlara değineceğim. Bunu muhtemel ilgili zorlukların tespiti takip edecektir. Bu tespitlerden Yahudi öğrencilerin ihtiyaçları ve ilgilerine uygun olabilecek bir dinlerarası din dersinin nasıl yapılandırılabilmesine ilişkin sonuçlar çıkarılabilir.

Dinlerarası Din Dersi İçin Gerekçeler

Genel eğitimin bir parçası olarak din dersi

Mülakata katılanların tamamı okulda din dersine karşı olumlu bir tutum içindedir hiç kimse ilkesel olarak çekince ifade etmemektedir. Gençler, Sinagog'taki dersi daha çok Yahudilik Dini eğitimi görürken, okuldaki din dersini genel eğitimin bir parçası olarak algılamaktadır:

“Okuldaki din dersi genel eğitim verici karakterdedir. Bay B.’nin (Hamburg Birlik Cemaatinin CM. Hahamı) yaptığı da aslında daha çok genel eğitimidir ama aynı zamanda da daha çok Yahudilik merkezlidir” (Ariane, 17, Ukrayna).

Okuldaki din dersi, dinî mensubiyetin tek başına belirleyici olmadığı bir tartışma forumu olarak algılanmaktadır:

“Daha çok kişilerin kendi düşünceleri söz konusudur. Mesela derste, organlarınızı bağışlar mısınız konusu tartışıldığında, insanlardan tabi olarak doğrudan dinî cevaplar gelmiyor. Şu sebepten, dinimden dolayı yaparım ya da yapmam aksine insan dinle ilişki kurmaksızın kendi düşüncesini söyleyiveriyor” (Johanna, 17, Almanya).

Dünya dinlerine karşı duyulan ilgi

Mülakata katılanların çoğunluğu dünya dinlerine karşı büyük bir ilgi göstermektedir. Mascha, Beyaz Rusya'dan bir kız çocuğu, bu ilginin din dersini seçmesindeki bir sebep olduğunu ifade ediyor:

“Ben önce Felsefe'yi seçmiştim şimdi ise Din'i seçtim. Çünkü ben diğer dinler hakkında da bilgilenmek istiyorum. Tabi bu arada Yahudilik de konu ediliyor. Bu esnada ben de buraya bazı şeyler katabiliyorum ve bazı şeyler anlatabiliyorum. Bunu çok ilginç buluyorum” (Mascha, 14, Beyaz Rusya).

Öğrenciler birlikte öğrenmedeki eğlenceye vurgu yapıyorlar ve dinî konuları farklı bakış açılarıyla aydınlatma imkânını öne çıkartıyorlar.

Dinler Arası Din Dersinin Sorunlu Yönleri

Öğretmenin Rolü

Olumlu yönlerinin yanında dinlerarası din dersinin potansiyel olarak bazı zorlukları da vardır. Bazı durumlarda öğretmenin aldığı eğitim sorun olarak ortaya çıkmıştır. Mülakata katılanların bazıları din dersi öğretmenlerinin Yahudilikle ilgili yeterli materyale ya da bilgiye sahip olmadıklarını tecrübe etmişlerdir. Ariane mesela şöyle anlatmaktadır:

“Okulda altıncı sınıf din dersinde bir şekilde Yahudiliği de öğrendik. Ve ben de derse katıldım ve derste bir yedi kollu şamdan (Menorah) vardı. Ve bunu benim açıklamam gerekti. Ve sonra öğretmen hiç duymadığım komik hikâyeler anlattı. Niye bu hikâyeleri anlattığını anlamak mümkün değildi, aynı zamanda bu bilgileri nereye dayandığını bilmiyorum ama bilgiler kısmen yanlıştı” (Ariane, 17, Ukrayna).

Bazı öğrenciler öğretmenlerinin Yahudiliğe karşı ayrımcı veya ön yargılı olduklarını tecrübe etmişlerdi. Sarah örneğin, kendisini açıkça Hıristiyanlığa çevirmeye çalışan bir öğretmenden söz etmektedir. Bu sebeple o, Din Dersi’nden, Felsefe Dersi’ne geçmiştir:

“Felsefe ya da Din’den biri seçilebiliyordu, biz ikimiz de (Kız kardeşi C.M.) Felsefe’yi seçtik. Çünkü daha önceden din dersini biliyorduk biz/öğretmenlerin çoğu öyle Hıristiyanlık merkezli ki ve daha çok Hıristiyanlığa göre davranıyorlar, bu nedenle biz diğerini seçmeyi istedik [...] İlkokulda bir öğretmenim vardı, o, bir gün Yahudilerin gelecekte geçeceği göreceklere söylüyorlardı, ben de bir daha böyle bir şey yaşamak istemedim” (Sarah, 13, Almanya).

Gençlerin Roller

Öğretmenlerinin rollerinin yanında dersteki Yahudi öğrencilerin rolleri özel bir önem kazanmaktadır. Bazı gençler, öğretmenlerinin kendilerine Yahudi uzmanı rolünü verdiğini ifade etmektedirler. Mesela Yahudi diniyle çok az ilişkisi olan Thorsten’e hiç de bilmediği konularda sorulmuştu:

“Hiç sevmediğim şey de, bilmediğim konular hakkında bir şeylerin sorulmasıydı. Niye ki, sen buna ne diyorsun, ya da bu kelime ne anlama geliyor ama bu çok saçma bir durum [...] Bunlar çok sık oluyor, yani [...] özellikle de Yahudilik konusunda kastediyorum [...] evet, yani sanki ben her

şeyi biliyorum Yahudilik hakkında. [...] evet, uzmanmışım gibi. Bunu çok saçma buluyorum” (Thorsten, 19, Almanya).

“Uzman rolünü” üstlenme her zaman mutlaka olumsuz sonuçlara sahip olacak değildir. Mascha, Almanya’ya göç etmelerinden kısa bir süre sonra ilkokulda diğer çocuklara İbranice alfabeyi öğretebilmesinin kendisi için olumlu bir tecrübe olduğunu hatırlamaktadır.

ÖZET VE SONUÇ

Yukarıda ifade edildiği gibi Yahudi öğrencilerin dinî öğrenmelerini mümkün kılmak için bazı adımlar atılmış bulunmaktadır. 2001 yılından beri Yahudi öğrenciler için Yahudi Din Eğitimi’nde devlet sınavını verme imkânı bulunmaktadır. Sınıflarda Yahudi çocuk ve gençlerin sayısal yetersizliği nedeniyle, uygulamada devlet okullarında bir mezhep merkezli dersin konulması genellikle mümkün olmamaktadır. Bu yüzden Yahudi öğrencilerin Hamburg’taki dinlerarası din dersine katılmaları bir alternatif olarak görülebilir.

Gençlerin yukarıda anlatılan tecrübeleri, bu derste olumlu yanlarının yanında zorlukların da olduğunu göstermektedir. Mülakata katılan gençler din dersini genel eğitimin bir parçası görüyorlar ve bu sebeple de tartışma forumu olarak değerlendirdikleri bir derse olumlu bakıyorlar. Çok sayıda genç, dünya dinlerini öğrenmeye ilgi gösteriyorlar ki bu karşılıklı anlayış ve toleransı desteklemek için kullanılabilir.

Diğer taraftan Yahudi gençlerin bu derse katılımlarını sorunlu olduğunu gösteren tecrübeleri de vardır.

Dersin başarısında öğretmenin eğitimi ve tutumu önemli rol oynamaktadır. Mülakata katılan birçok kişi, öğretmenlerin Yahudilik hakkında yeterli bilgilendirilmediklerini tecrübe etmişlerdir. Bazı olaylarda ifade edildiği gibi- öğretmenlerin Yahudilik hakkında ön yargılı olmaları ve bunu derste dile getirmeleri dikkatleri çekmektedir. Öğretmenlerin rolünün yanında katılımcıların rolleri de önemlidir. Mülakata katılan birçok kişi öğretmenler tarafından Yahudi uzmanı olarak görüldüklerini tecrübe etmişlerdir. Bu da aslında sorunsuz değildir. Gençlerin betimlemelerinden bu durumun onlara kendilerini küçük düşürdüklerini hissettirdiklerini fakat aynı zamanda kendilik bilinçlerini kuvvetlendirmenin de bir yolu olabildiğini

ortaya çıkarmaktadır. Din dersi öğretmenleri bu sebeple kendi davranışlarını olaylara göre bireysel olarak değerlendirmelidir.

Genel olarak denilebilir ki eğer birkaç kritik nokta göz önünde bulundurulursa dinlerarası din dersi mezhep merkezli dersin alternatifi olabilir. Dengeli bir ders saati oluşturmak için öğretmenlerin Yahudilik ve diğer dinler hakkında sağlam bir eğitim almış olmaları çok önemlidir. Ancak böylece bununla bilgi boşlukları doldurulabilecek ve önyargılardan kaçılacaktır. Hamburg’da planlanan Dünya Dinleri Akademisinin kuruluşu, bu hedefe ulaşmak için önemli bir adımdır.¹²

Öğretmenlerin, Yahudi öğrencileri Yahudi dini uzmanı olarak görmelerinin her zaman uygun olmadığı bilincinde olmaları önemlidir. Her din de olduğu gibi ilgili ve ilgili olmayan, dindar ve dindar olmayan gençler vardır. Yahudi gençlerini zorunlu olarak Yahudi dini hakkında çok şey bildiklerini kabul etmek doğru değildir. Şayet gençler bu bilgiye sahiplerse ve sınıfta paylaşmak isterlerse, bunları değerlendirmek daha iyi olur.

Eğer ifade edilen avantajlar korunur ve zorluklar aşılabilecek olursa, sonuçta denilebilir ki, Yahudi öğrencilere uygun ve karşılıklı anlayış ve dinlerarası öğrenmeyi destekleyen, dinlerarası din dersinin mezhep merkezli din dersine alternatif olabileceği söylenebilir.*

KAYNAKÇA

¹² 2006 yılında Hamburg Üniversitesi’nde, uzun vadede bir Dünya Dinleri Akademisinin kuruluşuna götürecek olan merkez, “Diyalogta Dünya Dinleri” Merkezi kurulmuştur. (Kır: www.ZWID.uni-hamburg.de [En son ulaşılan tarih: 24.04.2008].

* Dinlerarası din dersi, mezhep merkezli bir dersin alternatifi olabilir; fakat tam anlamıyla mezhep merkezli bir dersin yerini alması mümkün gözükmemektedir. Almanya’daki “din dersi” (*Religionsunterricht*) kavramı, mezhep merkezli bir dersi anlatır. Bu derste öğrencilerin bir inanca sahip olmaları beklenmekte ve öğrenciler bu inanç doğrultusunda bilgi, duyu ve beceri boyutunda eğitilmektedir. Öğretmenlerin de aynı dine/mezhebe mensup olmaları ve o dini uygulamaları istenmektedir. Dinlerarası din dersinde ise farklı dinden öğrenciler ve hiçbir dine mensup olmayan öğrenciler de aynı sınıfta eğitim almaktadır. Bu derste öğrencileri inandırmak yerine/daha çok bilgilendirmek ön plandadır. Ayrıca dersi veren öğretmenlerin Hıristiyan olması da bu dersin çıkmazı olduğu söylenebilir. Hıristiyan öğretmenlerin diğer dinler hakkında bilgi sahibi olmasının yanında farklı din mensubu öğretmenlerin en azından bu derslerde dönüşümlü olarak yer alması faydalı olabilir. Öğrencileri derste uzman olarak görmek Müller’in de ifade ettiği gibi öğrenci isterse uygun olabilir. Bu ders için özellikle dersin muhtevasına yönelik materyallerin geliştirilmesi önemli bir boşluğu doldurabilir. Dinlerarası din dersine öğrencilerin kendi dinlerinde temel bilgiye sahip olduktan sonra üst sınıflarda (Lise düzeyinde) devam etmeleri, kimlik gelişimi ve dinlerarası diyalogun oluşabilmesi açısından daha doğru olduğunu düşündürmektedir. (çev. notu)

- Ehrlich, A. (2003). Bibel/Religion/Philosophie, in: Jüdische Oberschule zu Berlin (Hg), Festschrift, *10 Jahre Jüdische Oberschule. 225 Jahre Jüdische Schule in Berlin*. Berlin: Selbstverlag, s. 80-81.
- Heuberger, R. (2000). Jüdische Jugend in Deutschland. Zwischen Isolation und Integration, In: Otto R. Romberg (Hg), *Juden in Deutschland nach 1945. Bürger oder, "Mit"-Bürger?* Frankfurt am Main: Tribüne, s.199-208.
- Jackson, R. (2004). *Rethinking religious education and plurality. Issues in diversity and pedagogy*. London: Routledge Falmer.
- Krockmalnik, D. (2005). Zeit ist's ... Jüdische Religionspädagogik heute. *Mussaf. Magazin der Hochschule für Jüdische Studien*, 1, s.7-9.
- Müller, C. (2005). The case of the Jewish High School in Berlin: a denominational school dealing with diversity. *British Journal of Religion Education*, 27, s.239-251.
- Szentei-Heise, M. (1993). Jüdische Gemeindearbeit in der Bundesrepublik. Das Beispiel Düsseldorf, in: Uri Kaufmann (Hg.), *Jüdisches Leben heute in Deutschland*. Bonn: Inter Nationes, s. 55-70.
- Weiß, W. (Hg.) (1999). Vom Monolog zum Dialog. Ansätze einer dialogischen Religionspädagogik. Münster u.a.: Waxmann.

